

Genetika ir biotechnologija į gyvenimą

žengia puoseledamos didingas žaizdas

modifikuoti ir kurti naujus organizmus, kelti

išrasti gyvybę. Prantant, kad žmogaus žmogaus,

paliečiamos įvairios gyvenimo sferos, ypač aplėkta.

Tad suprantama, kad tai yra ne tik

socialinės antropologijos

Šraipenimais, kaip

etnografija ir demografija

ir genetinė sociologija

aptarti, jų vietai

parodyti, ką reikia

politika. Antropologijos

Lietuvos sėkmingai

taip tarsi skaitant

antropologijos perspektyva

SOCIETY

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

SOCIALINĖ
ANTROPOLOGIJA,
ETNOGRAFIJA IR
BIOTECHNOLOGIJA

Sudarė
Auksuolė Čepaitienė

LIH
LEIDYKLA

VILNIUS 2010

UDK 316.42
So-16

Redakcinė kolegija

Anne Cadoret (CNRS, Paryžius)
Auksuolė Čepaitienė (Lietuvos istorijos institutas, Vilnius)
Jeanette Edwards (Mančesterio universitetas)
Marit Melhuus (Oslo universitetas)

Recenzentai

Juozas Rimantas Lazutka (Vilniaus universitetas)
Žilvytis Bernardas Šaknys (Lietuvos istorijos institutas, Vilnius)

ISBN 978-9955-847-26-7

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

Turinys

Pratarmė	7
<i>Auksuolė Čepaitienė</i>	
Įvadas. Socialinė antropologija, etnografija ir biotechnologija Lietuvoje	9
<i>Jeanette Edwards</i>	
Socialinė antropologija, etnografija ir biotechnologija: peržengiant socialinę dekonstrukciją	19
<i>Marit Melhuus</i>	
Biotechnologijos prasmės (tvarkos) problemos: dėmesys etnografijai	39
<i>Ben Campbell</i>	
Pasirinkimai būti žmogumi	59
<i>Darius Daukšas</i>	
Etniškumo konstravimas Lietuvoje: genetika, pilietybė ir kultūra	83
<i>Katharine Tyler</i>	
Baltųjų etniškumo dekolonizavimas: domėjimasis genetikos mokslu	105
<i>Anne Cadoret</i>	
Giminytė ir motinystės pavidalai	117

Enikő Demény

Disciplinos, galia ir žinių gamyba žvelgiant į dabartinius,
su biotechnologijos prasmėmis susijusius klausimus 129

Zenonas Norkus

Ar ekonomika ir (arba) etika sustabdys biomedicinos mokslus? 153

Soraya Tremayne

Teisė, etika ir donorystės technologijos Irano šiūtų visuomenėje 173

Juan Bestard

Gantos moralė: giminystė, religija ir reprodukcijos mokslai 195

Michèle Fellous

Tapatybė ir technoindustrinių bei medicininių inovacijų socialinės
antropologinės prasmės: apie gyvūnų organų transplantacijos
žmonėms projektą 205

Auksuolė Čepaitienė

Antropologinis biotechnologijos tyrimas ir teorinės
paradigmos ieškojimas Lietuvoje 221

Apie autorius 247

Asmenvardžių rodyklė 251

Dalykinė rodyklė 258

Pratarmė

Šis leidinys – tai 2007 m. rugsėjo 12–14 d. Lietuvos istorijos instituto organizuotos, Vilniaus universitete vykusios tarptautinės konferencijos „Antropologija, etnografija ir biotechnologija“ straipsnių rinkinys. Bet konferencija čia veikiau pretekstas išleisti šį leidinį. Kitas mokslinis įvykis – Europos komisijos finansuotas tarptautinis 5FP projektas „Viešasis genetikos supratimas: tarpkultūrinis ir etnografinis „naujosios genetikos“ ir socialinio tapatumo tyrimas“ (2002–2005), kuriame dalyvavo Jungtinės Karalystės, Ispanijos, Prancūzijos, Vengrijos, Norvegijos, Italijos ir Lietuvos tyrėjų grupės. Čia aiškintasi, kaip įvairios Europos visuomenės suvokia genetiką ir biotechnologijas. Atsimenu tuos momentus, kai po vieno iš šio projekto seminarų kilo idėja surengti konferenciją Vilniuje ir vėliau kartu su Jeanette Edwards, Marit Melhuus ir Anne Cadoret buvo ryžtasi ją organizuoti. Atsimenu, kiek bendrauta elektroniniais laiškais formuluojant konferencijos idėją, programą ir kviečiant prelegentus, kiek sulaukta palaikančių nuomonių, papildomo domėjimosi ir noro dalyvauti. Smagu, kad minčiai rengti konferenciją Vilniuje ir išleisti leidinį nedvejodami pritarė projekto „Viešasis genetikos supratimas“ dalyviai.

Tačiau šis leidinys nėra konferencijos pranešimų publikavimas ar projekto rezultatų pristatymas. Tai vienas diskusijos apie socialinius bei kultūrinius biotechnologijų aspektus epizodų, kuris kiekvieną kartą tampa savaip originalus ir lokaliai unikalus. Kitoks ir šio leidinio negu konferencijos „Antropologija, etnografija ir biotechnologija“, pavadinimas. Sąvoka „antropologija“ čia pakeista „socialine antropologija“, kuri sukonkretina diskusijos teorinę ir disciplininę erdvę. Šis, atrodytu, nežymus pakeitimas rodo tą reikšmingą judėjimą nuo bendrų, daugiaprasmių, kartais ir dviprasmiškų požiūrių bei metodologijų prie konkrečių ir tikslų sąvokų. Lietuvos atveju tai ypač svarbu. Tačiau

Disciplinos, galia ir žinių gamyba žvelgiant į dabartinius, su biotechnologijos prasmėmis susijusius klausimus

Enikő Demény

Mums reikia mokslo ir technologijų antropologijos, kuri nuodugniai įsigilintų į pilietines epistemologijas ir politinės veiklos kultūras, į politikos formulavimo epistemologijas ir prielaidas ir padarytų jas reflektuojamas, imlias ir atviras svarstant ir aptariant konfliktuojančius interesus, situacijas, poreikius ir reikalavimus tokiais pavidalais, kurie sukuria teisėtumą, nepadarydami jo griozdiško ar formalaus (Michael Fischer)¹.

Genetikos žinios, diskursai ir praktikos yra pernelyg svarbūs, pernelyg lemiantys, kad galima būtų išvengti jų kritinių studijų <...>. Genetikai reikia antropologijos, kad padėtų jai suformuluoti klausimus ir įprasmintų jos rezultatus. Ir antropologijai, jeigu ji nori būti prasminga realių žmonių realiems gyvenimams <...>, reikia įsitraukti į galingus, dabartinę genetiką kuriančius diskursus ir praktikas (Alan H. Goodman)².

Biotechnologijos poveikis visiems gyviems organizmams yra tarpdisciplininis kai kurių žmonių esmingiausių klausimų aiškinimasis: kas mes esame? Kaip mes gyvename kartu? Kaip mes susiję su biosfera, su visu gyvuoju pasauliu?³ Šios tarpdisciplininės žinių gamybos sritys pasirinkimas tyrimo objektu suteikia galimybę nagrinėti tradicinės teorijos ir disciplinos patiriamus iššūkius plėtojant naujas kryptis ir reaguojant į mūsų laikų techninę mokslinę raidą. Tai taip pat leidžia mums tirti žinių gamybos modelius, nagrinėti žinių ir ekspertizės hierarchijas, tiek tarpdisciplininių (*interdisciplinary*), tiek transdisciplininių (*transdisciplinary*) praktikų galimybes.

¹ Fischer 2007: 541.

² Goodman 2007: 229.

³ Apie tai daugiau žr. Habermas 2003; Fukuyama 2002; Brodwin 2001; Rifkin 1998.

Pradėjusi pastaba, kad daugelis dabartinių debatų dėl įvairių biotechnologijų prasmių yra suformuluoti bioetikos diskurso kontekste, šiame straipsnyje iškelsiu tokius klausimus: kodėl bioetika čia yra labiau girdima ir turi didesnę autoritetą nei socialiniai mokslai apskritai ir antropologija bei etnografija atskirai? Kokio pobūdžio galios santykiai formuoja šios srities žinių gamybą ir įteisavimo praktikas? Kaip antropologija reaguoja į dabarties metamus iššūkius šioje žinių gamybos srityje?

Mano tyrimą formuojantys „didinamieji stiklai“ yra lyties ir feministinė, taip pat kritinė socialinė teorijos. Jie prasmingi siekiant atskleisti paslėptus žinių gamybos galių santykius ir sukurti ekspertinius diskursus bei normatyvines struktūras. Aš parodysiu, kad antropologija gali pateikti svarbių žinių apie biotechnologijos problemas, kad ji gali prasmingai įsiterpti į debatus šia tema, tad ji taip pat turi teisę tarti savo žodį tose tarpdisciplininėse aplinkose, kur daromi svarbūs sprendimai dėl biotechnologijų taikymo dabarties bei ateities. Geresnio antropologų ir bioetikų bendradarbiavimo rezultatas biotechnologijos srityje būtų geresnis socialinių, kultūrinių, ekonominių ir etinių biotechnologijos prasmių suvokimas, lemiantis ir geresnius, su šiomis technologijomis susijusius sprendimus. Bet kaip visa tai gali rasti dabartiniame žinių gamybos kontekste?

Žinių gamybos kontekstas

Daugelis analitikų yra pastebėję, kad esminiai pokyčiai įvyksta einant tuo keliu, kuris padeda gaminti mokslines, socialines ir kultūrines žinias⁴. Kiti yra skeptiškai nusiteikę šių teiginių atžvilgiu ir tvirtina, kad taip tikrai nieko naujo neįvyksta⁵. Tačiau nesunku įsitikinti, kad, pavyzdžiui, mokslo ir technologijų bei visuomenės keliamų klausimų sąveika yra intensyvesnė ir aktualūs klausimai vis dažniau tampa vieši. Ši plėtra žinių gamybos procesams meta neginčijamus iššūkius, kurie neabejotinai paliečia ir socialinius mokslus.

⁴ Pavyzdžiui, žr. Gibbons et al 1994; Thompson-Klein 2001; Nowotny, Scott, Gibbons 2001. Pagrindinė Michaelio Gibbonso mintis yra ta, kad senąją mokslinio išradimo paradigmą (būdą 1), kurią apibūdina teorinis ar bent eksperimentinis mokslas, vidujai argumentuota disciplinų taksonomija ir mokslininkų bei juos prigludžiančių institucijų, universitetų autonomija, išstumia naujas žinias gaminanti paradigma (būdas 2), socialiai plintanti, orientuota į taikymą, transdiscipliniška, ir ji tampa įvairiapusių vertinimų objektu (Gibbons et al 1994).

⁵ Helgos Nowotny nuomone, nekeista, kad skeptiškiausi yra tie, kurie praranda daugiausia (Nowotny, Scott, Gibbons 2003: 179).

Nereikia būti mokslo ir technologijų ekspertu norint suprasti ir pripažinti, kad biotechnologija kartu su nanotechnologija, informacinėmis technologijomis ir pažinimo (arba kognityviniais) mokslais, dažnai vadinamais „konvergencinėmis technologijomis“, sudaro virulentinę žinių gamybos sritį. Čia pritaikomos įvairių „mokslų“ pateikiamos žinios, o atsiradusios „technologijos“ daro įvairių poveikį individams, šeimoms, visuomenei, aplinkai ir pan. Tačiau nesitikima, kad šis poveikis yra vienakryptis. Remiantis dabartine „žinių politika“, „visuomenė“, dalyvaudama „patariamuosiuose procesuose“, daro įtaką tam, kokios formos žinios ir kokios technologijų formos turėtų būti plėtojamos⁶. Janas Schmidtas pažymi, kad žinių formavimas yra tapęs pagrindiniu „visuomenės kūrimo“ elementu, o ne vien tik nevaržoma naujų žinių gamyba, sklaida ir taikymu. Žinios turi būti reguliuojamos ir apribojamos, globojamos ir finansuojamos, turi būti atsižvelgiama į šalutinius, ilgalaikius ir kaupiamuosius poveikius, apibrėžiama galima rizika ir tikrinamas etikos normų laikymasis (Schmidt 2007: 313). Kai „kietieji“ mokslai naujų technologijų plėtrą aprūpina žiniomis, iš tokių disciplinų kaip bioetika, ekonomika ar socialiniai mokslai tikimasi, kad jos pateiks žinių apie šias technologijas: pavyzdžiui, apie jų etinę ir ekonominę įtaką, apie jų „socialinį sveikatingumą“.

Šiuo metu daugelis socialinių mokslų disciplinų svarsto su šia plėtra susijusius visuomenės domėjimosi, žinių ir atskaitingumo svarbos klausimus⁷. Socialiniai mokslai, apibrėždami (iš naujo) savo požiūrį į minėtus klausimus, susiduria su dar vienu iššūkiu, išskylančiu keičiantis disciplinų riboms. Michaelio Gibbonso teigimu, mes esam liudininkai naujo žinių gamybos modelio, kuris veikia taikomajame kontekste ir kurio problemos vis dažniau perkeliama ne į vienos disciplinos, bet į tarpdisciplininę ar transdisciplininę struktūrą (Gibbons et al 1994: vii). Iš tiesų tarpdiscipliniškumas ir transdiscipliniškumas yra viena labiausiai vertinamų (pripažįstamų) dabartinės žinių politikos ypatybių ir turinčių ypatingą vertę, traktuojamą kaip postakademiniio žinojimo ženklas. Tarpdiscipliniškumas yra tapęs esminiu mokslo politikos elementu ir

⁶ „Žinių politika“ yra naujas politinės veiklos laukas, susiformavęs paskutiniųjų keturiasdešimties metų laikotarpiu. Normatyviniu požiūriu jis apibrėžia ir įvertina savitą žinių tipą, kuris, manoma, visuomenei yra reikšmingiausias ir labiausiai pageidautinas (Stehr 2005).

⁷ Apie tai žr. sociologijoje: Burawoy 2004; Calhoun 2005; antropologijoje: Marcus 2008; Eriksen 2005; Rabinow 1988; Enslin 1994; Hale 2006; Melhuus 2002; Strathern 2000.

kai kurių analitikų laikomas naudingu ne tik mokslui, bet ir rinkos ekonomikai bei demokratijai (Kleiber iš Thompson-Klein 2001: xiii).

Siekiant įvertinti, ar praktika yra tarpdisciplininė, ar ne, reikia arba tarpdiscipliniškumo apibrėžimo, arba tarpdiscipliniškumo praktišką apibūdinančių kriterijų rinkinio. Jei pažvelgtume į didėjančią kiekį literatūros šia tema, rastume daugybę (kartais skirtingų) tarpdiscipliniškumo kriterijų⁸. Jei nors trumpai peržvelgtume galimus tarpdiscipliniškumo apibrėžimus ir kriterijus, pamatytume, kad „tarpdiscipliniškumas“ yra sąlygiškai ir socialiai sukonstruota koncepcija, kurios konkretus turinys priklauso nuo sutartinių kriterijų, nuo to, kaip disciplinos ir daugiadiscipliniškumas apibrėžiami ir pan. Kaip rodo tyrimai, atlikti su konkrečiais žinių gamybos praktikų pavyzdžiais, tarpdiscipliniškumas gyvenime gali įgauti įvairių formų, turėti skirtingų padarinių ir dažnai paaiškėja, kad žinių gamybos procesai, įvardinti kaip tarpdisciplininiai, iš tiesų yra daugiau daugiadiscipli-

⁸ Janas Schmidtas, apžvelgdamas literatūrą šia tema, išskiria keturis tarpdiscipliniškumo tipus: epistemologinį, metodologinį, ontologinį ir į problemą orientuotą tarpdiscipliniškumą (Schmidt 2007: 318–321). Gary'io Bowdeno požiūriu, apie tarpdisciplininę praktiką galima kalbėti, jei skirtingo išsilavinimo tyrėjai tyrinėja tą pačią temą tais pačiais metodais. Be to, tarpdiscipliniškumą apibūdina koherentiškai susijęs analitinių išteklių rinkinys, besiskiriantis nuo kitų disciplinų išteklių, o daugiadiscipliniškumas (*multidisciplinarity*) – tai kelių disciplinų požiūriai, sutelkti kartu prie vieno pagrindinio elemento, arba darbas bendra tema, vadovaujantis skirtingomis disciplinų perspektyvomis (Bowden 1995). Ulrichas Beckas įrodinėja, kad tarpdiscipliniškumas reikalauja iš tyrėjų keisti jų atskaitomybės taisykles ir praktikas (Beck 1995). Julie Thompson-Klein, turėdama omenyje žinių tarpdiscipliniškumą, pabrėžia vienovę, sintezę, integraciją. Ji tvirtina, kad „šiuolaikinė tarpdiscipliniškumo koncepcija yra suformuota <...> pastanomis, siekiančiomis išlaikyti, o daugeliu atvejų – iš naujo įdiegti istorines idėjas apie vienovę“ (Thompson-Klein 1990: 22). J. Schmidtas sutinka su J. Thompson-Klein, kad vienovė yra vienas tarpdiscipliniškumo elementų, bet jis pamini ir kitus du esminius bruožus – neredukcionizmą ir pliuralizmą (Schmidt 2007: 320). J. Petts ir kitų teigimu, įvairūs apibūdinimai parodo spektrą, „kuriame tarpdiscipliniškumas blankiausiu atveju yra šiek tiek daugiau nei kooperacija, o ryškiausiu – padeda pagrindus pertvarkančiam disciplinų persikirstymui.“ Tad „tarpdiscipliniškumas“ vartojamas kaip bendras terminas šiam spektrui apibūdinti (Petts, Owens, Bulkeley 2006). Panašų požiūrį plėtoja Marilyn Strathern, siūlydama H. Nowotny apibrėžtas daugia/tarp/transdiscipliniškumo koncepcijas keisti didėjančio kompleksiško ir interpretavimo vientisumu išlaikant „tarpdiscipliniškumą“ kaip bendrąjį terminą. M. Strathern požiūriu, disciplina ir tarpdiscipliniškumas pats savaime yra „ribinis objektas“, išreiškiantis vientisumą „pradedant, viena vertus, didesniu disciplinos tradicijos, kita vertus, baigiant didesniu disciplinų interpretacijos pabrėžimu“ (Strathern 2007).

ninio pobūdžio⁹. Atrodo, kad kiek lengva įvertinti tarpdiscipliniškumą, tiek sunku nužymėti jo kontūrus ir tikrai ne lengviau įgyvendinti jį „autentiškai“. Prieštaravimas, kylantis vartojant tarpdiscipliniškumą, kaip lengvai įsimenamą šių dienų žinių politikos žodį, ir konkreti žinių gamybos praktika atveda mus prie išvados, kad tarpdiscipliniškumo ir transdiscipliniškumo koncepcijų mes negalime perimti kaip savaime aiškių sąvokų ir praktikų. Šie žinių gamybos procesai ir praktikos turėtų būti analizės ir kritinių svarstymų objektas.

Bioetika, galia ir tarpdisciplininė žinių gamyba

Bioetika užima svarbią vietą žinių apie biotechnologijas gamybos srityje. Tai palyginti nauja disciplina. Nors bioetika yra nauja disciplina, išpareigojusi „politikai“ ir „teisiniams ar priežiūros“ klausimams, ji išgyvena stulbinamą plėtrą, susijusią ne tik su jos įtaka sprendimų priėmimo procesams, bet ir su jos institucionalizavimu. Šalia technologijos atestavimo, rizikos įvertinimo ir intelektualinės nuosavybės teisės diskursų bioetikos diskursas tapo ypač svarbus kaip instrumentas problemoms struktūrinti, naujoms žinioms tvarkyti ir persikirstyti biotechnologiją liečiančių klausimų galias (Jasanoff 2005: 28). „Užsiimti bioetika reiškia įgyvendinti galią, o galia visada turi būti tyrinėjama“, – teigia profesorė Margaret Somerville, aukšto rango Kanados etikos specialistė¹⁰.

Tą faktą, kad bioetika yra dažniau girdima, matoma ir turi didesnę autoritetą su biotechnologija susijusių diskusijų srityje negu socialiniai mokslai apskritai ir antropologija bei etnografija atskirai, yra nurodę daugelis analitikų¹¹. Kodėl taip yra? Kokie galios santykiai formuoja žinių gamybą ir įteisinimo praktikas šioje srityje? Bandydama rasti atsakymus į šiuos klausimus, aš į bioetiką pažvelgsiu Michelio Foucault požiūriu, matydama ją kaip diskursą bei praktikų rinkinį, įtvirtintą galios santykiuose¹².

Pirmiausia reikia pasakyti, kad yra daugybė būdų, kaip „daryti“ bioetiką, ir ne visi jie taip aiškiai matomi ar tokie autoritetingi, kaip

⁹ Apie tarpdiscipliniškumo feministines praktikas žr. Demény, Hemmings, Holm, Korvajärvi, Pavlidou, Vasterling 2006; apie tarpdiscipliniškumą antropologijoje žr. Marcus 2008: 11; Strathern 2007.

¹⁰ Margaret Somerville, cituota iš Paula Park 2003.

¹¹ Pavyzdžiui, žr. Hedgcock 2004: 142; Everett 2006; Fox 1999.

¹² Dėl panašaus požiūrio į bioetiką žr., pavyzdžiui, Frank and Jones 2003; Hoeyer 2002.

minėta anksčiau. Reikia atsižvelgti ir į tai, kad bioetika yra dinamiška, besikeičianti, daugiavietė sritis (De Vries, Turner et al 2007: 3). Tačiau, nors principais pagrįsta bioetika neatstovauja visoms šios srities nuomonėms, iki šiol ji yra pagrindinė JAV kryptis tiek akademiniam, tiek klinikiniam lygmenyje, tiek ir žiniasklaidoje (Fox 1999; Fox and Swazey 2008)¹³. Europoje, kur gyvuoja ir kitokios filosofinės tradicijos, situacija yra šiek tiek kitokia. Tačiau, kaip pažymi Donna Dickenson, nors europietiška biomedicininė etika dažnai parodoma besiskirianti nuo amerikietiškojo autonomija pagrįsto požiūrio, vis dėlto jos abi paprastai priskiriamos „vakarietiškojai“ kryptiai (Dickenson 1999: 249–255).

Būtent ši vyraujanti „vakarietiškoji“ srovė, kuri iš esmės yra principais pagrįstas bioetinis diskursas, turi didžiausią įtaką, balsą ir yra matoma su biotechnologija susijusiose diskusijose (Jasanoff 2005: 202), kartu ji vis dažniau kritikuojama iš daugybės perspektyvų: feministinės, vietinių gyventojų, socialinių mokslų ir pan. Bendras visos šios kritikos bruožas tas, kad ji kalba apie bioetikos abstraktų universalumą ir abejingumą socialiniams ir kultūriniais kontekstams. Socialiniai mokslai žvelgia kritiškai į tai, kad bioetika pagrindinį vaidmenį skiria idealizuotai, racionaliai minčiai ir yra linkusi ignoruoti socialinius bei kultūrinius veiksnius – jiems priskiria nereikšmingų statusą, ir veikia, tarsi tokios koncepcijos kaip autonomija, pacientas, teisingumas, lygybė, nedirektyvinis ir pan. turėtų tą pačią prasmę visuose kontekstuose (Fox and Swazey 2005: 361–373). „Principu“ pagrįstos bioetikos gynėjai, atsakydami į šią kritiką, išvelgia (moralinio ar kultūrinio) reliatyvizmo pavojų, kuris rastųsi atkreipus dėmesį į socialinį ir kultūrinį kontekstą, detales ir atsižvelgus į empirinius socialinius mokslus kaip grynai aprašomuosius (de Vries, Turner et al 2007: 2).

Minėtoje diskusijoje dėl bioetikos ir jos kritikos pagrindinė skirties linija nusidriekia tarp vyraujančios srovės (tradicinės) bioetikos abstraktaus normatyvumo ir kontekstuose įtvirtintų situacinių, aprašomųjų požiūrių, siūlomų kaip vyraujančios srovės alternatyvos. Ilgą laiką ši priešara buvo barjeras naudingesniai socialinių mokslų disciplinų ir bioetikos bendradarbiavimui (de Vries, Turner et al 2007: 2). Bet yra daugybė būdų, kaip priartėti prie šios problemos. Yra galimybė

¹³ Renée Fox pažymi, kad nepaisant pastangų „šioje srityje pralaužti abstraktų analitinės filosofijos „principalizmo“ dominavimą ir įtraukti kitas filosofines sistemas į bioetinės minties tinklą <...>, bioetikos apibūdinimuose, kontekste, mąstymo stiliuje ar ideologijoje įvyko palyginti mažai pokyčių“ (Fox 1999: 11). Ji savo naujoje knygoje, rašytoje kartu su Judith Swazey, pripažindama intelektualinę, moralinę ir sociologinę amerikietiškosios bioetikos svarbą, yra kritiška jos bruožams, pavyzdžiui, „perregimam tarpdisciplininiškumui“ (Fox and Swazey 2008).

kiekvienai disciplinai toliau dirbti savoje paradigmoje ir arba ignoruoti kitą paradigmą, arba kritikuoti ją, arba galbūt bandyti suprasti tų skirtumų pobūdį ir, žvelgiant iš skirtingų perspektyvų, sužinoti kažką nauja. Pastarasis pasirinkimas plėtojamas, pavyzdžiui, leidinyje *Žvilgsnis iš čia: bioetika ir socialiniai mokslai* (de Vries, Turner et al 2007: 3). Kiti yra įsitikinę, kad šios priešaros apskritai neįmanoma įveikti. Pavyzdžiui, Michaelis Parkeris teigia, kad filosofinių ir empirinių požiūrių integravimas yra neįgyvendinama pastanga, neverta net bandymo (Parker 2007). Ir pagaliau yra tie, kurie norėtų judėti už disciplinų ribų, kuriems ši priešara yra reikšmingas iššūkis, neignoruohtinas ar peržiūrimas. Įvertinus tai, kad biotechnologijų taikymo prasmės klausimų svarstymas visada pareikalauja peržengti disciplinų ribas ir taikyti tarpdisciplininį požiūrį, verta pažvelgti, ar bioetikos srityje yra kryptių arba požiūrių, kurie imtųsi tokių iššūkių.

Keletas bioetikos specialistų bando įveikti šią aprašomųjų, empirinių argumentų ir filosofinės analizės skirtį (Pellegrino 2000: 655–675). Jie yra kritinės bioetikos šalininkai. Šalia klasikinių etikos teorijų jiems svarbūs ir kritiniai socialiniai mokslai, teigiantys, kaip svarbu suprasti realių, kontekste esančių žmonių sukaupą patirtį. Be to, kritinės teorijos naudojami ir kai kurių interpretacinių teorijų idėjomis bei metodologijomis, nagrinėdamos socialines sąlygas, kad atskleistų paslėptas struktūras ir įsitikintų, jog žinios yra galia.

Šių idėjų kontekste kritinė bioetika klausia, kaip socialinių mokslų tyrimai gali prasmingai padėti filosofinei bioetikai. Remiantis kritinės bioetikos ekspertais, praktika, vien tik dokumentuojanti specifinės aplinkos etines tvarkas, yra veikiau konservatyvi, palaikanti, o ne ginčijanti sistemas ir veiklas. Norint to išvengti, kritinė bioetika turi tapti ne vien tik grynai aprašomąja, ji turi būti reflektuojanti, turi peržiūrėti teorijas, jei jas ginčija praktika, ir galų gale ji turi būti įtvirtinta empiriniame tyrime (Hedgecoe 2004). Gyvenimiškai ar metodologiškai tariant, tai reiškia, kad jei bioetikos specialistai domisi kurios nors (bio) technologijos etika, jie turi atkreipti dėmesį ne tik į standartinius bioetikos klausimus (tokius kaip informuotas sutikimas, moralinis embriono statusas ir pan.), bet jie taip pat turi įvertinti socialinių mokslų literatūrą apie šią technologiją, jei tokios yra, kad pažvelgtų į nagrinėjamą problemą kontekste. Tai nereiškia, jog reikalaujama ar tikimasi, kad orientuotas į filosofiją bioetikos specialistas taptų socialinės krypties mokslininku. Trokštama, kad tiesiog būtų atkreiptas dėmesys į kitų perspektyvų teikiamą informaciją.

Tokios praktikos pavyzdį, susijusį su naujomis biotechnologijomis, pateikia Rayna Rapp, nuodugniu etnografiniu aprašymu parodydama, kad moterims, svarstančioms dėl prenatalinio testo, vienas nesvarbiausių klausimų yra moralinis embriono statusas, kuris yra pagrindinė bioetikos problema. Šitaip žvelgiant, tie bioetikai, kurie nori nagrinėti etinius sprendimus, kaip šie suvokiami realiaje pasaulyje, turėtų atkreipti dėmesį į teises ir pareigas, kurias sukuria santykiai su kitais žmonėmis šiame konkrečiame kontekste, o ne domėtis vien tik abstrakčiais moraliniais klausimais (Rapp 1999). Kitas pavyzdys, atskleidžiantis dekontekstualizuotą, su naujomis biotechnologijomis susijusį požiūrį, yra Inmaculada De Melo-Martin darbas, kuriame įrodinėjama, kad dekontekstualizuotas žvilgsnis į etinius klausimus yra ne tik nenaudingas priimant sprendimą dėl realių ir konkrečių žmonių, bet ir pavojingas (De Melo-Martin 2006). Jeigu mes paneigiame kontekstą, kuriame žmonės priima moralinius sprendimus, mes imamės rizikos skatinti tolesnę neteisybę jau ir taip nuskriaustų grupių atžvilgiu.

Įveikti aprašomojo, empirinio ir filosofinio argumento skirtį yra ne tik metodologinis, bet ir epistemologinis iššūkis, kuris, jei sėkmingas, sukuria erdvę tarpdisciplininei praktikai, tai praktikai, kuri, atrodo, ypač reikalinga ir vertinama tame dabartiniame žinių gamybos kontekste, kuriame daugėja naujų konvergencinių technologijų. Tačiau nors biotechnologijos keliamos problemos savo prigimtimi yra tikrai tarpdisciplininės, teorinių žinių struktūra, vadinama bioetika, taip pat yra tarpdisciplininio pobūdžio, metodai, taikomi naujų šios srities žinių gamyboje, iš esmės yra įtvirtinti vienos disciplinos tradicijoje (Bowden 1995; Azevêdo 2007)¹⁴. Kaip teigia Eliane Azevêdo, „pasitenkinimas turimų metodų taikymu panaikina kūrybingas idėjas apie naujų tarpdisciplininių metodų poreikį bioetikoje ir tai gali tapti didžiausiu šio šimtmečio epistemologiniu iššūkiu bioetikoje“ (Azevêdo 2007: 34).

Mes pirmiausia turėtume nagrinėti, ar bioetika turi aiškia epistemologiją, teoriją, kaip gaunamos bioetinės žinios. Vienas, plačiai palaikomas, nors ir neuniversalus požiūris yra tas, kad bioetinių išvalgų kūrimui nereikia sutarimo fundamentalios teorijos lygmenyje. Ši požiūrį išplėtojo Thomasas Beauchampas ir Jamesas Childressas, atmetę nuostata, kad iš turimų teorijų reikia rinktis vieną. Jie teigia, kad svarbesnis yra socialinis sutarimas dėl principų ir taisyklių, kylančių iš bendros

¹⁴ Remiantis G. Bowdeno analize, „tarpdiscipliniškumas“ taip pat yra daugiau etiketė ir STS (mokslo ir technologijos tyrimų) atveju, kuris taip pat laikomas tarpdisciplinine tyrimo sritimi, nes faktinis STS tyrimas iš esmės pagrįstas disciplinos metapasakojimais (Bowden 1995: 72).

moralės (Beauchamp and Childress 2001: 4–5). Jei šis požiūris iš tiesų reikštų atvirumą įvairioms moralinėms nuostatoms ir argumentams, mes galėtume pasakyti, kad jis tikrai yra imlus ir pliuralistinis. Tačiau feministinė kritika atkreipia mūsų dėmesį į tai, kad faktiškai vyraujanti, principais pagrįsta bioetika dažnai siekia tapti pokalbiu tarp ekspertų, bioetikos specialistų, gydytojų, mokslininkų ir valdžios atstovų. Susane Wolf pažymi, kad nors vyraujančios krypties bioetikos diskursas skiria daug dėmesio pacientų ir tyrimo objektų teisėms, šie žmonės yra daugiau intereso objektai nei savas teises turintys etinio pokalbio dalyviai (Wolf 1996: 25).

Feministės tokią praktiką laiko problemiška ir pažymi, kad apibendrinta subjekto samprata, implicitiškai glūdinti principais pagrįstame požiūryje, faktiškai privilegijuoja elitinės ekspertų ir mokslininkų grupės požiūrį¹⁵. Todėl feministės siūlo peržiūrėti bioetikos principus, sukurti naujas strategijas ir metodologijas, kurios apimtų ir socialiai marginalizuotų žmonių pažiūras. Jos ragina taikyti ne abstrakčius principus, o plėtoti kritiškesnį požiūrį – svarstyti, kodėl ir kaip tam tikros dilemos suformuluojamos ir jau tada valdomos kaip etinės problemos (Hoeyr 2002; Butler 2005). Norėdamos įgyvendinti šiuos tikslus, jos pasikliauja feminizmo epistemologijomis, sureikšminančiomis galios, lyties ir autoritetų žinių pateikiančių priemonių santykį, ir siekia demokratiškesnio žinių gamybos proceso. Bioetika šios epistemologijos kontekste turi pertvarkyti savo praktikas taip, kad jos taptų imlesnės. Ši epistemologija pabrėžia, kaip svarbu žinoti apie tą požiūrį, iš kurio atsiranda žinios, ir pripažįsta sąlygišką žinių gamybos prigimtį. Jeigu būtų rimtai žvelgiama į šios epistemologijos pretenzijas, ji taptų reikšmingu iššūkiu vyraujančiai bioetikos kryptčiai, kurioje pagrindinis yra gydytojų, mokslininkų ar bioetikų „ekspertinis“ diskursas, tai suteiktų daugiau erdvės ir kitoms perspektyvoms, tokioms kaip neprofesionalių žmonių ar socialinių mokslų teikiami įvertinimai.

Bioetikos diskursą padaryti imlesnį iš tiesų svarbu ir šiuo požiūriu feministinė epistemologija yra naudinga. Bet ar gali feministinė epistemologija (bio)etikoje įveikti konkretaus ir universalus, aprašomojo, empirinio ir filosofinio argumento skirtį? Gausėjantis feministinis kon-

¹⁵ Tolesnė feministinė kritika dėl principais pagrįstos bioetikos kalba apie abstraktų bioetikos teorijos pobūdį, abstrakčių universalių normų ir tariamai universalių moralinių principų struktūros akcentavimą, apibendrintų abstrakčių kategorijų taikymą, pervertinantį kertinius moralumo komponentus, apimančius ir tuos kontekstus, kurie formuoja sveikatos apsaugą ir paciento sprendimo priėmimą lemiančius sąlygiškus ryšius.

tingentas mano, kad universalūs principus apimanti struktūra turėtų būti vieno lygmens su atitinkama etikos teorija, laidojančia, kad tie principai formuluojami neatskiriamai nuo individualius gyvenimus atspindinčio santykinio konteksto. Kaip Judith Butler yra pasakiusi, „problema susijusi ne su pačiu universalumu, bet su universalumo valdymu, kuriam nesiseka reaguoti į kultūrinį savitumą ir nesiseka savęs performuluoti atsižvelgiant į socialines ir kultūrinės sąlygas, glūdinčias taikomajame lygmenyje. Kai universalus principas dėl socialinių priežasčių negali būti pritaikytas ar kai <...> jo turi būti atsisakyta, tas pats universalus principas tampa svarstymo objektu, tema ir demokratiinių debatų veiksmu“ (Butler 2005: 6). Tiek feministinės, tiek ir kritinės krypties bioetikai pabrėžia universalijų pretenzijų bioetikai refleksyvumą, susijusį su tokiomis normomis ir sampratomis.

Bet kaip visos šios idėjos, metodai ir praktikos veikia, kai būna taikomos biotechnologijų srityje? Feministinės epistemologinės ir metodologinės prieigos tam tikra dalimi yra integruojamos į vyraujančią bioetikos kryptį, vis dėlto iki šiol būtent bioetikos vyraujanti kryptis, vadovaujama įvairių „ekspertų“ (medicinos, teisės, bioetikos, mokslo), valdo su biotechnologija susijusius debatus ir sprendimus (Jasanoff 2005: 202). Bioetika, išplėtotą siekiant apsaugoti pacientus ir tyrimų subjektus per gydytojų ir mokslininkų atliekamų tyrimų valdymą, šiandien, atrodo, yra tapusi daugiau įrankiu tokiai veiklai įteisinti. Sheila Jasanoff pažymi, kad argumentai dėl prasmingos ir rimtai apsvaistytos biotechnologijų politikos nekyla iš oficialiosios bioetikos nė vienoje iš trijų šalių, kurias ji analizavo (Jasanoff 2005: 202).

Feministės meta iššūkį tradicinei bioetikai atskleidamos savąsias perspektyvas, aprėpdamos ir parodydamos daugybę žmogaus balsų (vyrų ir moterų), pritarčios ir veikiančios kartu su esmine žmogaus ryšių ir įkūnijimų prigimtimi. Kaip Rosemary Tong teigia, „perspektyvos neigimas nesuponuoja neutralumo, pluralumo neigimas nelemia vienovės, o ryšių bei įkūnijimų neigimas nesuponuoja racionalaus ir savarankiško asmens pasitikėjimo savimi“ (Tong 1996: 89). Visa tai įvertinant ir suvokiant, kad etiniuose debatuose keliami klausimai dėl įvairių biotechnologijų taikymo gali smarkiai paveikti mūsų, žmonių, savivoką, mūsų santykius su kitais ir su aplinka, būtų ypač trokštama, kad šiuose debatuose būtų taip pat girdimi ir turėtų autoritetą ne tik tradicinių bioetikų, bet ir kitų balsai. Tad jeigu ši epistemologija nebus peržiūrėta, bioetika tebus ekspertinis diskursas, padedantis teisės ir politikos priežiūros sistemai.

Bioetika, iš pat pradžių pretendavusi tapti tarpdisciplinine žinių gamybos sritimi, šiandien yra disciplina ir profesija. Pierre'as Bourdieu discipliniškumą traktuoja kaip mokslo sričių hierarchijos kūrimo įrankį (Bourdieu 1989). Pernelyg aktyvus bioetikos dalyvavimas su biotechnologija susijusiuose diskursuose gali (taip pat) būti suprantamas kaip įvairių žinių struktūrų ar disciplinų hierarchijos kūrimo padarinys, tos hierarchijos, kurioje gamtos, gyvybės ir medicinos mokslai yra viršuje, o socialiniai mokslai – apačioje. Anot šiandienos, apibūdinamos „įstatymo valdžia“, teisinis požiūris įgauna vis didesnę prestižą. Tai ir lyties santykiais pagrįstas hierarchijos kūrimas, kai „kietieji“ mokslai šalia technologijų suvokiami kaip vyriški, o vadinamieji „minkštieji“ mokslai yra feminizuoti. Bioetika, iš pat pradžių glaudžiai susijusi su medicinos sritimi ir tapdama vis artimesnė teisinei bei normatyvinei – kitaip tariant, artėdama prie „kietųjų“ mokslų spektro, – įgyja prestižą, galią ir autoritetą¹⁶.

Karen Kastenhofer teigia, kad dėl technomokslinės kultūros plėtros ankstesnieji hierarchiniai „kietųjų“ ir „minkštųjų“ mokslų santykiai gali būti pertvarkyti į techninių mokslų ir su tyrimais susijusių arba politiką palaikančių mokslų hierarchiją (Kastenhofer 2007: 367–368)¹⁷. Mums įdomus tas faktas, kad bioetika nėra vien tik disciplina apie biotechnologijas, kaip kad, pavyzdžiui, yra STS, bet bioetika turi galią leisti (arba neleisti) taikyti tam tikrą biotechnologiją – ją įteisinti (arba ne). O tai pasako, kodėl ir kaip bioetika susijusi su galia.

Remiantis M. Foucault, diskursas įgyja galios tada, kai kuo daugiau žmonių pritaria su šiuo diskursu susijusioms savitoms pažiūroms kaip bendrajam žinojimui. Tokiame diskurse randasi, kas yra *teisinga* ir kas *klaidinga*, kas yra *normalu* ir kas *nukrypimas*, – tai yra tie požiūriai, mintys ir veiksmai, kurie yra priimtini ir ne. Tad šis diskursas, suvokiamas kaip sukonstruotas remiantis kai kuriomis nepaneigiamomis „tiesomis“, apibūdina tam tikrą su šiomis „tiesomis“ susijusį pasaulio matymą ir gyvenimo būdą, tampantį norminiu. M. Foucault galią lokalizuoja galios ir žinių visumoje, kurią išreiškia „susumavimo“ efektais sukurtas diskursas, nusilepiantis kitus mąstymo būdus ir padarantis

¹⁶ Tačiau bioetikos vieta ir prestižas skiriasi įvairiose šalyse.

¹⁷ Šią diferenciaciją jau dabar galima matyti, kai vertinami ES finansavimui pateikti moksliniai projektai. Pirmiausia projektai moksliai vertinami. Po to jie vertinami vadinamuoju etiniu požiūriu. Etika ir mokslas šiame vertinimo procese yra griežtai atskirti: vertinant etiniu požiūriu, visiškai nekreipiama dėmesio į mokslinio įvertinimo komentarus. Tačiau, kaip rodo mano patirtis, tenka susidurti su atvejais, kai būtent mokslinė projekto koncepcija, susijusi su lyties problema, iškėlė rimtų etinių konfliktų.

juos nematomus. Tačiau M. Foucault nuomone, galioje nėra vienos vietos ar įvardijamo jos veiksnio, nes galią tuo pat metu sudaro subjektyvumas ir veikimo bei kritikos galimybės. Kiekvienas įtakingas diskursas yra subtili galios forma, kuriai trūkstant tvirtumo, kiti diskursai gali ją nurungti (Foucault 1982a).

Tradicinius „gyvenimo faktus“ biotechnologijos paverčia eksperimentų sprendimų ir viešų debatų reikalu, kuris tampa politinių ginčų objektu, kai svarstomi tokie klausimai kaip nuklearinė šeima ar lyčių tarpusavio santykiai (Brodwin 2001). Vis dažniau technologiškai valdant gimimą, ligą ir mirtį, kyla kovos dėl to, kas turėtų kontroliuoti kūną, apibrėžti jo ribas ir galimybes. Šiame procese bioetikai tenka svarbus vaidmuo. Dėl per paskutiniuosius du dešimtmečius biotechnologijos daromos įtakos mums visiems bioetika buvo išstumta į viešąją erdvę, kur vyksta teisiniai, politiniai įvykiai ir nagrinėjami konfliktai. Etika ne tik įgijo galios apibrėžti naujas dalykines nuostatas, bet, kaip pažymi Marilyn Strathern, atrodo, kad ji turi galimybių socialinius lūkesčius struktūruoti taip, kad būtų sukurti nauji organizavimo principai (Strathern 2000: 281)¹⁸. Taigi biotechnologijų bioetika yra galingas dabarties diskursas, kuriam vis dėlto kiti diskursai gali mesti ir meta iššūkį (De Vries, Turner et al 2007; Lopez 2004; Haines 2002).

Antropologija, biotechnologija ir bioetika

Nors didžiulis publikacijų skaičius rodo, kad biotechnologijos iššūkis antropologų domėjimesi paliko pėdsakų, antropologija, kaip mokslinės ekspertizės sritis, yra nuošalyje ir jos įtaka menka, turint omenyje politinius sprendimus, viešus debatus ar visuomeninę biotechnologijos taikymo priežiūrą¹⁹. Antropologijos indėlis į biotechnologijos sritį gali būti priskirtas arba vadinamosioms STS studijoms (čia įtraukčiau ir medicinos antropologiją), arba klasikinėms, antropologiją dominančioms temoms, tokioms, pavyzdžiui, kaip

¹⁸ Crisas Shore'as ir Susan Wright panašiai kalba apie politiką, kuri yra pagrindinė šiuolaikines visuomenes organizuojanti koncepcija ir instrumentas (Shore and Wright 1999: 4 iš Strathern 2000: 281), o Lynne Phillips ir Suzan Ilcan savo straipsnyje apie biotechnologijas ir valdymą atkreipia mūsų dėmesį į tarptautinių organizacijų, tokių kaip UNESCO, galimybes tvarkyti pasaulyje taip, kad tai padaro gyventojus valdomus (Phillips and Ilcan 2007: 119).

¹⁹ Tačiau Norvegija, atrodo, šiuo atveju yra išimtis. Čia antropologai daug dažniau girdimi viešai nei kitose Europos šalyse.

giminystė, kuri naujosios biotechnologijos iššūkių kontekste nagrinėjama iš naujo²⁰.

Vieną įtakingiausių kvietimų antropologiškai prisidėti prie žinių apie biotechnologiją gamybos kai kurie antropologai pasiuntė kaip raginimą plėtoti mokslo ir technologijų antropologiją. Tai suformulavo Michaelis Fischeris, kuris kartu su George'u Marcusu parengė knygą *Antropologija kaip kultūrinė kritika*, svariai prisidėjusią prie paradigminio antropologijos posūkio XX a. devintajame dešimtmetyje. M. Fischeris nagrinėja naujų technologijų iškelto naujus antropologijos vaidmenis bei iššūkius ir apibūdina keturias mokslo ir technologijų antropologijos genealogijas. Jis pabrėžia mokslo ir technologijos antropologijos poreikį siekiant „dalyvauti ir heterogeninių bendruomenių kultūrinuose veiksmuose, kai mokslas sukultūrinamas, o technologijos sužmoginamos, ir reflektuojančiose socialinėse institucijose, kuriose <...> vis dažniau turi veikti technomokslai“ (Fischer 2007: 539). M. Fischerio nuomone, antropologai gali vaidinti įvairius „tikrovės patikrinimo“ vaidmenis, vaizduodami „fantasmagoriškus miestus“, kuriuose žmonės konstruoja „savo nerimo ir prasmų pasaulius“ atskleisdami „perkėlimo, simbiozės, gamybos, testavimo ir rinkodaros technologijas, su kuriomis yra susiję technomokslai.“ M. Fischeris antropologijai priskiria lemiamą vaidmenį ir įrodinėja, kad norint prisitaikyti prie šių dienų biotechnologijos situacijos, „senajai kritikos užtvankai“ reikia dviejų pokyčių. Pasak M. Fischerio, pirmas žingsnis, kurį antropologai turi žengti, tai atsakyti žvilgsnio iš šalies perspektyvos ir, bendraudami su technomokslinio pasaulio mokslininkais technologais, keisti ją į bendradarbiaujančią, vidinę (išorinę) įtampą. Antras M. Fischeriui taip pat svarbus žingsnis – kūrimas naujos socialinės teorijos, kuri pateiktų nors dalinius didžiuosius pasakojimus, reikšmingus kūrybinam svarstymui apie naujų technomokslinių pasaulių struktūrinimą (Fischer 2007). Nors M. Fischerio kvietimas domėtis antropologiniais biotechnologijos klausimais priskiriamas socialinių mokslų, tiksliau, STS, sričiai, jo antrasis pasiūlymas reikalauja, kad antropologai įvertintų ne tik empirinius argumentus, bet skirtų daugiau dėmesio ir teoriiniams klausimams.

G. Marcusas teigia, kad mokslo ir technologijų studijos yra „tikra alternatyvių etnografijos praktiškų laboratorija“. Nors ir nėra įsitikinęs

²⁰ Tiesiog reikėtų keletą paminėti, pavyzdžiui: Traweek 1993; Franklin 2001; Franklin and Roberts 2006; Edwards and Salazar 2009; Edwards 2000; Finkler 2000; Franklin and Ragone 1998.

dėl tokių pastangų reikšmės kitoms antropologinių tyrimų sritims ir „koku lygmeniu profesinė antropologijos kultūra toleruos“ tokį domėjimąsi, jis pripažįsta, kad tokio pobūdžio įsipareigojimai jau padaryti (Marcus 2008: 6). Nors jis teigia matantis, kad „judėjimas ir sutapimai to, kas padaryta antropologijoje, ir to, kas daroma technomoksle, yra labiausiai stimuliuojanti, ribas tirpdanti nesenos praeities kryptis“, jis „nenorėtų pranašauti, kad tame glūdi <...> kažkokia didelė antropologijos ateitis“ (Marcus 2008: 12).

Į šiuos pasiūlymus bei kryptis galima žvelgti kaip į skatinančius antropologiją domėtis naujais technomokslais ir prisiimti tarpdisciplininius įsipareigojimus, nors tai nebūtinai reikštų kvietimą dalyvauti įtakinguose bioetikos ir politikos diskursuose. Kadangi bioetika biotechnologijos srityje daro didelę įtaką, mes dabar pažvelgsime į antropologijos ir (bio)etikos santykį.

Nors feministinė ir medicinos antropologija yra padėjusi bioetikai nuodugnai etnografiškai aprašydama kelis biotechnologijos panaudojimo atvejus, pagrindinis antropologinis diskursas nėra susijęs su bioetikos diskursu, veikiau jis išlaiko kritinį atstumą ir, išskyrus kelias kritines pastabas bioetikos adresu, nerodo ambicijų mesti iššūkį šiai sričiai²¹. Bioetinės literatūros tyrimas, kaip nurodo Patricija Marshall, atskleidžia nuostabų antropologų ir kitų socialinių mokslininkų darbų nebuvimą. Jos teigimu, didėjantis kai kurių bioetikos kryptų dėmesys reikšmingiems socialiniams, kultūriniais ir istoriniams veiksniams, lemtingai formuojantiems moralinį klausimą, galėtų padėti bendradarbiauti antropologams ir etikams (Marshall 1992). Tačiau žinių gamyboje iki šiol nematome intensyvaus, sistemingo šių dviejų sričių bendravimo, vien tik asmenines dialogo ir bendradarbiavimo pastangas²².

Daugelis analitikų bandė ieškoti tokių „nutolusių santykių“ priežasčių²³. Aš taip pat esu minėjusi tradiciniams bioetikos specialistams

²¹ Daugiau apie antropologiją ir (bio)etiką žr.: Edel, Edel 1959; Marshall 1992; Kleinman 1995; Muller 1994; Turner 2003; Konrad 2007; Cohen 1999.

²² Žr., pavyzdžiui, Hoeyer 2006.

²³ Klausas Hoeyeris atskleidė keletą priežasčių, kodėl antropologai ir socialiniai mokslininkai apskritai neskuba įsitraukti į bioetiką. Jo nuomone, tai, kad socialiniai mokslininkai neturi filosofinio intereso, galbūt lemia tendencija taikyti arba deficitinį modelį (socialinio mokslo perspektyvos pritaiko konteksto pojūtį, kurio trūksta filosofinei etikai), arba pakaitinį modelį (socialiniai mokslininkai randa „teisingą būdą“ užsiimti etika), arba atmetimo modelį (reikia visai apleisti etiką kaip klaidingai sukonstruotą galios šydą) (Hoeyer 2006; žr. taip pat Fox 1990). Be to, daugybė antropologinių žurnalų yra išspausdinę daug straipsnių, kurie ginčija etikos komitetų kišimąsi į jų darbą. Tai taip pat nėra palanki aplinkybė pradėti šių disciplinų dialogą.

būdingas moralinio reliatyvizmo baimės. Yra ir analitikų, pavyzdžiui, M. Parkeris, teigiančių, kad tiek epistemologiškai, tiek ir metodologiškai neįmanoma integruoti filosofinės ir empirinės prieigų ir net nereikia dėl to stengtis (Parker 2007). P. Marshall, remdamasi R. Fox darbu, išskiria dar vieną galimą nebendradarbiavimo priežastį – tai skirtingų grupių unikalūs disciplininis pasirengimas. Jos nuomone, nei antropologai, nei bioetikai neturi „tarpdisciplininės kompetencijos“ (Fox 1990: 2) ir motyvacijos laisvai judėti tarp, viena vertus, socialinių bei kultūrinių santykių analizės ir, kita vertus, filosofinių bei teisinių problemų (Marshall 1992: 57). Tačiau atvirumas kitoms perspektyvoms ir požiūriams yra visokio bendradarbiavimo pagrindas.

Dvi dabartinės vyraujančios bioetikos kritikos tendencijos, trumpai aptartos anksčiau, – feministinė ir socialinių mokslų kritinė – gali atverti bendradarbiavimo erdvę tarp bioetikos ir antropologijos, net jei to rezultatas nebūtų kokia nors viena integruota teorija ar požiūris²⁴. Nesiūlau nei antropologijos ir bioetikos susiliejimo, nei bioetikos antropologijos, bet, May Edel ir Abrahamo Edelo žodžiais tariant, siūlau „darbinę šių disciplinų partnerystę“, kai vengiama bet kokio stumdomosi dėl pirmenybės ar ginčų dėl priklausančių teisių į metodus ar problemas“ (Edel and Edel 1959: 6). Toks bendradarbiavimas gali padėti abiem disciplinoms įveikti „išlavintą nepajėgumą“, kaip kad Veblen vadina tą disciplinos perspektyvą, „kuri vaizduoja jos sekėjus nesugebančius pažvelgti į pasaulį iš daugybės vienodai svarbių atskaitos taškų“ (Veblen, cit. iš De Vries, Turner et al 2007: 2). Mano požiūriu, glaudesnio antropologų ir bioetikų bendradarbiavimo, bent naujų konvergencinių technologijų srityje, rezultatas galėtų būti ne geresnė antropologija ar bioetika, bet geresnis naujų konvergencinių technologijų socialinių, kultūrinių ir etinių prasmų suvokimas – o tai yra kur kas svarbiau. Tad šis rezultatas suteiktų daugiau galimybių geriau spręsti dėl šių technologijų ateities.

Mokslinių ir visuomeninių pokyčių požiūriu antropologija, kaip ir daugelis kitų socialinių mokslų disciplinų, turės iš naujo apibrėžti savo vaidmenį žinių gamybos srityje. M. Fischeris pažymi, kad naujų technologijų plitimas ir su jomis susijęs rizikos ir naudos persiskirs-

²⁴ Henrieta Moore siūlo feminizmo, antropologijos ir psichoanalizės dialogą dėl dalyko formavimo. Ji pažymi, kad antropologija ir psichoanalizė nuo seno turi sunkumų priartėti viena prie kitos dėl pirmosios lauko įsipareigojimo kultūrinei įvairovei, o antrosios – dėmesio universaliems modeliams (Moore 2007: 4–5). Situacija labai panaši į tą, kuri yra feminizmo, antropologijos ir (bio)etikos atveju.

tymas rinkoje pareikalaus naujų komentavimo būdų ir visuomenės konsultavimo formų, susijusių su technomokslinių tyrimų bei inovacijų įteisinimu (Fischer 2001: 374). Manau, kad antropologinė ekspertizė galėtų atlikti savo vaidmenį ne tik STS srityje (M. Fischeris yra pasiūlęs ją kaip galimą biotechnologijos antropologijos domėjimosi lauką), bet ir tose tarpdisciplininėse aplinkose, kur vyksta svarbūs biotechnologijų taikymą liečiantys svarstymai, debatai ir priimami sprendimai²⁵.

Norint prasmingai įsitraukti į dabartinius debatus apie biotechnologiją, antropologų darbas turėtų būti prieinamas ne tik mažai jų bendruomenei, bet ir kitiems specialistams. Specifinės kalbos vartojimas būdingas disciplininio pobūdžio žinių gamybai ir gana dažnai padeda apsaugoti disciplinos ribas. Jei dėl tokios praktikos kitos disciplinos ir „publikos“ nebūs pajėgios naudotis antropologinio darbo „produktais“, antropologija bus izoliuota, praras išteklius, prestižą ir pripažinimą. Ir jei antropologijos matomumas ir įtaka nedidės, jos paliktą tuščią erdvę labai greitai užims kitos, sparčiai besiplečiančios „žinių gamybos“ šakos, kurios pateikia visiškai kitokius požiūrius į „žmones“, negu socialiniai ir kultūriniai antropologai.

Biotechnologijos taikymas kelia esminius žmogaus būties klausimus. Tai klausimai ne tik kai kuriems profesionaliems etikos specialistams ar mokslo ir technologijų antropologijai. „Mokslas ir technologija“, kaip juos taiko biotechnologija, gali keisti „antropologijos objektą“ – žmogų, jo santykius ir aplinką. Turėdami omenyje kvietimą „globaliai bioetikai“, mes atrastume ir svarbesnį antropologų indėlį į šią sritį. Šiuo metu valdžios patariamuosiuose ir įvairiuose etikos komitetuose, kuriuose priimami svarbūs sprendimai dėl biotechnologijos taikymo ateities, bioetikų yra daug daugiau nei socialinės srities mokslininkų (kartu ir antropologų). Tačiau daugeliu atvejų gali būti, kad tuos atsakymus, kurių reikia svarstomiems klausimams, geriau pateiktų socialinės srities mokslininkai. Vis daugiau pavyzdžių liudija, kad dažniausiai trūksta etnografiškai dokumentuotų tyrimų, kaip taikomos įvairios technologijos. Adamas Hedgecoe pažymi, kad daugybė įvairių sričių politikos formuotojų pastaruosius kelerius metus skundėsi, jog trūksta empirinių duomenų, susijusių su, tarkim, žmogaus genetikos ar surogatinės motinystės temomis, pavyzdžiui, kaip genetiniai testai paveikia gyvenimus čia ir dabar (Hedgecoe 2004: 142).

²⁵ Apie kitokį galimą antropologijos ir bioetikos santykį žr. Konrad 2007.

Antropologijos indėlis į biotechnologijos srities žinių gamybą galėtų būti svarbus daugeliu atžvilgių. Antropologija galėtų pateikti išvalgų, kaip socialinės institucijos veikia ir gali integruoti bei reguliuoti naujas technologijas, ji galėtų dokumentuoti, „kaip yra iš tikrųjų, o ne vien tik naujų technologijų šalinininkų hiperbolizacijas, pasakas apie atsargumą, tiek ir fantazijas apie viltį“ (Fischer 2001). Maža to, antropologija gali pateikti empirinių liudijimų, kaip bioetikos veiklą formuoja „tokios socialinės institucijos kaip teisė, religija, politika ir besiformuojanti globalioji rinka“ (De Vries, Turner et al 2007: 4). Antropologija, M. Fischerio nuomone, gali funkcionuoti kaip patikra abstrakcijų ir universalizmo mechanizmų, kuriuos pateikia neantropologiniai, netarpkultūriniai ar chronologiškai lyginamieji socialiniai mokslai, ir šitaip sutrikdyti makroteorinius modelius (Fischer 2007: 356).

Tema, kaip formuojamas dalykas tokiais „pavidalais, kuriais mūsų kultūroje žmonės padaromi subjektais“ (Foucault 1982a), galėtų būti dar viena sritis, kurioje antropologija galėtų susisiekti su bioetika nagrinėjant biotechnologijos problemas. Jeigu įvertinsime, kad bioetikos diskursas apie biotechnologiją turi galią apibrėžti naujas dalyko pozicijas, toks įsipareigojimas būtų daugiau nei pageidaujamas. Pavyzdžiui, žvelgdami į genetinę inžineriją, galime pamatyti, kad jos poveikis yra ne tik jos gebėjimas veikti gyvojo audinio struktūrą. Genetinė inžinerija daro įtaką kaip žinių sritis, kuri pamažu norminama, paveikia ir tai, kaip mes conceptualizuojame žmogaus būtį bei socialinę sąveiką. Tad svarbu atsižvelgti į tuos socialinius politinius kelius, kuriais mes sužinome, kas esame kaip žmonės, ir į tuos diskursus, kurie supa šiuos procesus (Fitzsimons 2007: 2).

Šiame straipsnyje įtikinėjau, kad reikia siekti didesnių sąsajų tarp antropologijos ir bioetikos, kuri šiandien yra įtakingiausias su biotechnologija susijęs diskursas. Bioetika, paskatinta feministinių ir kritinio socialinio mokslo perspektyvų, galėtų atverti erdvę didesniai skaičiui balsų, prisidedančių prie jos debatų. Antropologija savo ruožtu galėtų pasiūlyti ne tik biotechnologijos, šios labai prieštaringos srities, „iširtumo lygio“ aprašymą, bet ir kritinį žvilgsnį į ją. Bioetika, atkreipdama dėmesį į antropologijos ir socialinių mokslų perspektyvą, galėtų išvengti ekspertinio diskurso vaidmens, padedančio teisės ir politikos priežiūros sistemoms.

Literatūra

- Adorno Theodor W. 2001. *Problems of Moral Philosophy*. Stanford: Stanford University Press.
- Azevêdo Eliane S. 2007. Interdisciplinary Bioethics on the Crossroad of Research Methods. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* 17(2): 34–35.
- Beauchamp Thomas L. and Childress James F. 2001. *Principles of Bio-medical Ethics*. New York: Oxford University Press.
- Beck Ulrich. 1995. *Ecological Enlightenment: Essays on the Politics of the Risk Society*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International.
- Bourdieu Pierre. 1989. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bowden Gary. 1995. Coming of Age in STS: Some Methodological Musings, Marke G. E., Petersen J. C., Jasanoff S., Pinch T. (eds). *The Handbook of Science and Technology Studies*: 64–79. Beverly Hills: Sage Publications.
- Brodwin Paul. 2002. Faultiness in “Bioscience Ethics”: Lessons from the Human Genome Diversity Project. *The American Journal of Bioethics* 2(4): 56–57.
- Brodwin Paul (ed.). 2001. *Biotechnology and Culture: Bodies, Anxieties, Ethics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Burawoy Michael. 2005. 2004 American Sociological Association Presidential Address: For Public Sociology, *British Journal of Sociology* 56(2): 259–294.
- Butler Judith. 2005. *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham University Press.
- Calhoun Craig. 2005. The Promise of Public Sociology, *British Journal of Sociology* 56(3): 355–363.
- Cohen Lawrence. 1999. Where It Hurts: Indian Material for an Ethics of Organ Transplantation, *Daedalus* 128(4): 135–165.
- De Melo-Martin Inmaculada. 2006. Furthering Injustices against Women: Genetic Information, Moral Obligations, and Gender, *Bioethics* 20(6): 301–307.
- Demény Enikő, Hemmings Clare, Holm Ulla, Korvajärvi Paivi, Pavlidou Soula Th., Vasterling Veronica. 2006. *Practicing Interdisciplinarity in Gender Studies*. York: Raw Nerve Books.
- Dickenson Donna L. 2006. Gender and Ethics Committees: Where’s the Different Voice? *Bioethics* 20(3): 115–124.
- Edel May and Edel Abraham. 1959. *Anthropology and Ethics*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.

- Edwards Jeanette and Salazar Carles (eds). 2009. *European Kinship in the Age of Biotechnology*, Oxford: Berghahn Books.
- Edwards Jeanete. 2000. *Born and Bred: Idioms of Kinship and New Reproductive Technologies in England*, Oxford: Oxford University Press.
- Enslin Elisabeth. 1994. Beyond Writing: Feminist Practice and the Limitations of Ethnography. *Cultural Anthropology* 9(4): 537–568.
- Eriksen Thomas Hylland. 2005. *Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence*. Oxford: Berg.
- Everett Margaret. 2006. Doing Bioethics: Challenges for Anthropology. *RedOrbit* 2006.04.04. C. Society for Applied Anthropology, Spring 2006. <www.redorbit.com> [žiūrėta 2007 rugpjūčio 21 d.].
- Finkler Kaja. 2000. *Experiencing the New Genetics: Family and Kinship on the Medical Frontier*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fischer Michael M. J. 2007. Four Genealogies for a Recombinant Anthropology of Science and Technology, *Cultural Anthropology* 22(4): 539–615.
- Fischer Michael M. J. 2001. Ethnographic Critique and Technoscientific Narratives: The Old Mole, Ethical Plateaux, and the Governance of Emergent Biosocial Politics, *Culture, Medicine and Psychiatry* 25: 355–393.
- Fitzsimons Peter John. 2007. Biotechnology, Ethics and Education, *Studies in Philosophy and Education* 26(1): 1–11.
- Fox Renée C. and Swazey Judith P. 2008. *Observing Bioethics*. New York: Oxford University Press.
- Fox Renée C. and Swazey Judith P. 2005. Examining American Bioethics: Its Problems and Prospects, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 14(4): 361–373.
- Fox Renée C. 1999. Is Medical Education Asking too much of Bioethics? *Daedalus* 128: 1–25.
- Fox Renée C. 1990. The Evolution of American Bioethics. A Sociological Perspective, Weisz G. (ed.). *Social Science Perspectives on Medical Ethics*: 201–220. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Foucault Michel. 1982a. Afterword: The Subject and Power, Dreyfus H. L. and Rabinow P. (eds). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*: 208–226. Brighton: The Harvester Press.
- Foucault Michel. 1982b. On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress, Rabinow P. (ed.). *The Foucault Reader: An Introduction to Foucault's Thought*: 340–372. London: Penguin.
- Frank Arthur W. and Jones Therese. 2003. Bioethics and the Later Foucault, *Journal of Medical Humanities* 24(3–4): 179–186.

- Franklin Sarah and Roberts Celia. 2006. *Born and Made: An Ethnography of Preimplantation Genetic Diagnosis*. Princeton: Princeton University Press.
- Franklin Sarah and Ragoné Helena (eds). 1998. *Reproducing Reproduction: Kinship, Power and Technological Innovation*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Fukuyama Francis. 2002. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Gibbons Michael et al. 1994. *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.
- Goodman Alan H. 2007. Toward Genetics in an Era of Anthropology, *American Ethnologist* 34(2): 227–229.
- Habermas Jürgen. 2003. *The Future of Human Nature*. Cambridge: Polity Press.
- Haimes Erica. 2002. What can the Social Sciences Contribute to the Study of Ethics? Theoretical, Empirical and Substantive Considerations, *Bioethics* 16: 89–113.
- Hale Charles R. 2006. Activist Research v. Cultural Critique: Indigenous Land Rights and the Contradictions of Politically Engaged Anthropology, *Cultural Anthropology* 21(1): 96–120.
- Hedgecoe Adam M. 2004. Critical Bioethics: Beyond the Social Science Critique of Applied Ethics, *Bioethics* 18(2): 120–143.
- Hess David J. and Layne Linda L. (eds). 1992. *Knowledge and Society: The Anthropology of Science and Technology*, Greenwich and London: JAI Press Inc.
- Hoeyer Klaus. 2006. 'Ethics wars': Reflection on the Antagonism between Bioethicists and Social Science Observers of Biomedicine, *Human Studies* 29(2): 203–227.
- Hoeyer Klaus and Lynøe Niels. 2006. Motivating Donors in Genetic Research? Anthropological Reasons to Rethink the Role of Informed Consent, *Medicine, Health Care, and Philosophy* 9(1): 13–23.
- Hoeyer Klaus. 2002. Conflicting Notions of Personhood in Genetic Research, *Anthropology Today* 18(5): 9–13.
- Jasanoff Sheila. 2005. *Design on Nature. Science and Democracy in Europe and the United States*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Kastenhofer Karen. 2007. Converging Epistemic Cultures? A Discussion Drawing on Empirical Findings, *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 20(4): 359–372.

- Kleinman Arthur. 1995. *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*. Berkeley: University of California Press.
- Konrad Monica. 2007. Global Kinship. International Biodiplomacy and Global Ethical Forms: Relations of Critique between Public Anthropology and Science in Society, *Anthropological Quarterly* 80(2): 325–353.
- Landeweerd Laurens, Houdebine Louis-Marie, Termeulen Ruud (eds). 2005. *BioTechnology-Ethics*. Firenze: Angelo Pontecorboli Editore.
- Laslett Barbara, Kohlstedt Sally Gregory, Longino Helen and Hammonds Evelyn (eds). 1996. *Gender and Scientific Authority*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Lindemann Hilde. 2006. Bioethics' Gender, *The American Journal of Bioethics* 6(2): W15–W19.
- Lopez José. 2004. How Sociology can Save Bioethics... maybe, *Sociology of Health and Illness* 26(7): 875–896.
- Marcus George E. 2008. The End(s) of Ethnography: Social/Cultural Anthropology's Signature Form of Producing Knowledge in Transition, *Cultural Anthropology* 23(1): 1–14.
- Marcus George E. and Fischer Michael M. J. 1999. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marcus George E. 1998. *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton: Princeton University Press.
- Marshall Patricia A. 1992. Anthropology and Bioethics, *Medical Anthropology Quarterly* 6(1): 49–73.
- Melhuus Marit. 2002. Issues of Relevance. Anthropology and the Challenges of Cross-cultural Comparison, Gingrich A. and Fox R. (eds). *Anthropology, by Comparison*: 70–91. London and New York: Routledge.
- Moore Henrietta. 2007. *The Subject of Anthropology*. Cambridge: Polity Press.
- Muller Jessica H. 1994. Anthropology, Bioethics, and Medicine: A Provocative Trilogy, *Medical Anthropology Quarterly* 8(4) Conceptual Development in Medical Anthropology: A Tribute to M. Margaret Clark: 448–467.
- Nader Laura (ed.). 1996. *Naked Science: Anthropological Inquiry into Boundaries, Power, and Knowledge*. New York: Routledge.
- Nowotny Helga, Scott Peter and Gibbons Michael. 2003. Introduction. 'Mode 2' Revisited: The New Production of Knowledge, *Minerva* 41: 179–194.

- Nowotny Helga, Scott Peter, Gibbons Michael. 2001. *Re-thinking Science: Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Palmer Carole L. 1999. Structures and Strategies of Inter-disciplinary Science, *Journal of the American Society for Information Science* 50(3): 242–253.
- Park Paula. 2003. Celebrity Ethics: Ethicists Have Become the Voice of Science in the Media, *The Scientist* 17(23): 53–54.
- Parker Michael. 2007. Ethnography/ethics, *Social Science & Medicine* 65(11): 2248–2259.
- Pellegrino Edmund D. 2006. Bioethics and Politics: 'Doing Ethics' in the Public Square, *Journal of Medicine and Philosophy* 31(6): 569–584.
- Pellegrino Edmund D. 2000. Bioethics at Century's Turn: Can Normative Ethics Be Retrieved, *Journal of Medical Philosophy* 25(6): 655–675.
- Petts J., Owens S., Bulkeley H. 2006. Crossing Boundaries: Interdisciplinarity in the Context of Urban Environments, *Geoforum* 39: 359–372.
- Phillips Lynne, Iican Suzan. 2007. Responsible Expertise: Governing the Uncertain Subjects of Biotechnology, *Critique of Anthropology* 27(1): 103–126.
- Rabinow Paul. 1988. Beyond Ethnography: Anthropology as Nominalism, *Cultural Anthropology* 3(4): 355–364.
- Rafols Ismael. 2007. Strategies of Knowledge Acquisition in Bionanotechnology. Why are Interdisciplinary Practices Less Widespread than Expected? *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 20(4): 395–412.
- Rapp Rayna. 1999. *Testing Women, Testing the Fetus: The Social Impact of Amniocentesis in America*. New York: Routledge.
- Rifkin Jeremy. 1998. *The Biotech Century. Harnessing the Gene and Remaking the World*. New York: Penguin Putnam, Inc.
- Schmidt Jan C. 2007. Knowledge Politics of Interdisciplinarity. Specifying the Type of Interdisciplinarity in the NSF's NBIC Scenario, *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 20(4): 313–328.
- Shildrick Margrit. 1997. *Leaky Bodies and Boundaries. Feminism, Postmodernism, and (Bio)Ethics*. London and New York: Routledge.
- Stehr Nico. 2005. *Knowledge Politics: Governing the Consequences of Science and Technology*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Strathern Marilyn. 2007. Interdisciplinarity: Some Models from the Human Sciences. *Interdisciplinary Science Reviews* 32(2): 123–134.

- Strathern Marilyn (ed.). 2000. *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*. London and New York: Routledge.
- Thompson-Klein Julie. 1990. *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*. Detroit: Wayne State University Press.
- Thompson-Klein Julie et al. 2001. *Transdisciplinarity. Joint Problem Solving among Science, Technology, and Society: An Effective Way for Managing Complexity*. Boston: Birkhauser Verlag.
- Tong Rosemarie, Donchin Anne, Dodds Susan (eds). 2004. *Linking Visions: Feminist Bioethics, Human Rights, and the Developing World*. Lanham MD: Rowman and Littlefield.
- Tong Rosemary. 1996. Feminine and Feminist Approaches to Bioethics, Wolf S. (ed.). *Feminism and Bioethics: Beyond Reproduction*: 67–94. New York: oxford University Press.
- Tong Rosemary. 1992. *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*. London: Routledge.
- Traweek Sharon J. 1993. An Introduction to Cultural, Gender, and Social Studies of Science and Technology, *Journal of Culture, Medicine, and Psychiatry*: Special issue on "Biopolitics: The Anthropology of the New Genetics Immunology" edited by Deborah Heath and Paul Rabinow 17: 3–25.
- Turner Leigh. 2003. Bioethics and Anthropology: Bridges and Barriers to Transdisciplinary Research, *Monash Bioethics Review* 22(3): 12–17.
- De Vries Raymond, Turner Leigh et al (eds). 2007. *The View From Here. Bioethics and the Social Sciences*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wajcman Judy. 2000. Reflection on Gender and Technology Studies: In What State is the Art? *Social Studies of Science* 30(3): 447–464.
- Wolf Susan M. (ed.). 1996. *Feminism and Bioethics: Beyond Reproduction*. New York: Oxford University Press.

